

Received 24.04.2023	Research Article	JOTS
Accepted 28.05.2023		8/1
Published 23.02.2024		2024: 165-183

Prenses Bilge'nin Türbesindeki Yazıt Üzerine Bir Değerlendirme

An Evaluation of the Inscription in Princess Bilgä's Tomb

Wurigenbaoyin*

National University of Mongolia (Ulaanbaatar/Mongolia)

E-mail: urgunbuyanb@gmail.com

In the tomb of Princess Bilgä, who held a prominent position in the Second Turkic Khaganate, an extraordinary inscription spanning 23 lines, each containing 23 characters, extolled her beauty and wisdom. This monumental inscription, measuring 7.5 cm in thickness and 60 x 60 cm in dimensions, is adorned with intricate floral motifs on all four sides. Discovered in 1983 within the residence of a local farmer residing in the town of Luozhou, located in the Fujou district of China's Fujian province, known as Dayan Qian, this historical artifact is now carefully preserved within the Fujou County Museum. Remarkably, the inscription concludes with a dedication, etched in bold characters, declaring it as the "Memorial Stone of Jichu (激秋) Palace, distinguished for its exquisite calligraphy and artistic significance." Researchers have subsequently affirmed that this marks the ownership of Chen Chenshi, the father of Chen Bao Chen, who was a mentor to Puyi Emperor. In this comprehensive study, our aim is to shed light on the significant historical narrative encapsulated within the monumental inscription found in the tomb of Princess Bilgä of the Second Turkic Khaganate. We also endeavor to translate this inscription into Old Turkic and present it to the global scientific community, contributing to our collective understanding of this remarkable historical artifact.

Key Words: Princess Bilgä, Old Turkic History, Second Turkic Khaganate.

* ORCID ID: 0000-0003-4173-8725.

Giriş

Çin kaynaklarında adı geçen çok az göçebe asıllı prenses ve hatun vardır. Bunlardan biri de II. Köktürk Devletinin ikinci kağanı Kapagan'ın kızı Prensese Bilge'dir.¹ Kendi yazıtından Prensese Bilge'nin tarihte ne kadar önemli bir şahsiyet olduğunu anlamak mümkündür. Bu yazıt, birçok bilim insanı tarafından incelenmiştir. Özellikle Çin bilim insanlarının çalışmaları ön plana çıkmaktadır. Bu çalışmalar, yazıtın Çince metin okuyuşları, eleştirileri ve ilgili makaleler niteliğini taşımaktadır. Bunlardan önemli olan çalışmalarından bazılarında bahsedecek olursak, Qing Hanedanlığı döneminde Wang Yan tarafından yazılan *Anıtsal Yazıtlarından Seçmeler* adlı iki ciltlik kitaptaki *Prensese Bilge'nin Türbesindeki Anıt Yazıtı* başlıklı bölümüdür. Bu eserde yazıtı okumanın yanısıra bazı eleştirel açıklamalar yapılmıştır (王言, 1882: 407-408).

Yine Qing Hanedanlığı döneminden Liu Zenxiang'ın hazırlamış olduğu *Bach Yan Shi Anıt Yazıtından Seçmeler* adlı eserinde *Bilgin Prensese Bilge ve Aşına Boyunun Anıt Yazıtı* başlığını vererek tercümesini yapıp eleştiri açıklamasını da yazmıştır (陸增祥, 1985: 354-355).

Wang Gaowei'in hazırladığı *Guan Tan'ın Seçme Eserleri* kitabında *Bilgin Prensese Bilge'nin Türbesindeki Yazıtın Analizi* başlık altına bazı tereddüt edilmesi gereken hususları bilimsel kaynaklara dayanarak incelemiş ve kendi fikrini ortaya koymuştur (王國維, 2001: 661).

Chen Zhongmian'ın *Köktürk Tarihi* kitabının ikinci cildinde Prensese Bilge'ye ait yazıtı çok detaylı bir şekilde araştırmış ve yeni önemli görüşleri sunmuş ve aynı zamanda bazı hataları da düzeltip vurgulayarak katkı sağlamıştır (岑仲勉, 1958: 809-825).

Dai Liangzuo'nun topladığı *Batı Bölgesinde Bulunan Anıt Yazıtlarının Notları* adlı eserinin “*Aşide 覓覓 Hatunun Türbe Yazıtı*” (戴良佐, 2012: 123) başlığı olan bölümünde söz konumuz olan yazıtın genel anlamını vererek, yazıttan beş kelimesinin açıklamasını yapmıştır. Ayrıca yazıtın fotoğrafını da yayımlamıştır.

¹ Çin kaynaklarında *Mo Chuai* (默啜) diye geçmektedir. Moço kelimesinin ilk hecesi *Mo* (默) 'böğü' anlamında Türkçe bir kelimedir. İkinci hecesi *Chuai* (啜) *Çur* ya da *Çor* şeklinde Köktürklerde kullanılan unvanın Çince yazılışdır. Runik yazıtlarında onun adı Kapagan ya da Kapgan şeklinde geçmektedir.

Japon bilim insanı Haneda Toru'nun kaleme aldığı, *Tang Devletinin Otuz Sülaleli Kağanının Kıymetli Kızı, Aşına Soylusunun Türbesindeki Yazıt* (羽田亨, 1913: 135-152) makalesinde Prenses Bilge'nin türbesinin anıt yazıtını, Köktürk Devletinin tarih boşluğunu doldurabilecek çok önemli bir kaynak olarak değerlendirilmiştir.

Prenses Bilge'nin türbesindeki anıt yazıtı hakkında araştırmak için önce onunla ilgili olan tarihi kaynaklarını bulmak ve onun eşi Aşide Mî mî'nin hakkında da öğrenmek kaçınılmazdır. Çin kaynaklarına dayanarak Kapagan Kağanın altı damatların adlarını, soyadlarını, unvanlarını ve üstelenmiş oldukları görevlerini de öğrenmek mümkündür. Damatların bu tür bilgiler hakkında aşağıda sıralı olarak yer veriyoruz.

Bishi (俾失氏) soyundan gelen Shinang (十囊), Göktürk devletinde İrkin unvanındaymış. Daha sonra Göktürk devleti Tang Hanedanlığına bağımlılığını bildirdikten sonra Yanimeni Jyun egemenliğinin kurucularında olup düşük unvanını almıştır. Ve onun eşi Aşına, Yanimeni Jyun'un kraliçesi olarak onurlandırılmıştır (岑仲勉, 1958: 396).

Kore (高丽莫离支) soyundan gelen Wenjian (文简) (资治通鉴, 1976: 6709-6710) Tang Hanedanlığına bağlı olduktan sonra Van unvanı aldı. Eşi Liaoshi, Yanimeni Jyun'un kraliçesi olarak onurlandırılmıştır.

Siyenpi soyundan Murung (慕容氏) soylu Daonu (道奴), Tuyuhun (吐谷浑) kabilesinin lideriydi. Tang Hanedanlığına bağlı olduktan sonra Yanimeni Yjun'un egemenliğinin kurusu olarak düşük unvanını almıştır (陈世良, 1988: 69-74).

Huoba (火拔) soyundan gelen Shia-Shibi (石阿失毕) Göktürk devletinde İlifa unvanındaydı. Tang Hanedanlığına bağlı olduktan sonra Yanshan (燕山) adında Yanimeni Jyun'un van unvanını aldı. Eşi Aşınaya Jīnshān adını verip Prenses olarak onurlandırmıştır (旧唐书, 1974: 5172).

Aşide soyundan gelen Hulu (Hüleg) (胡禄), “Eski Tang Yazıtları ve Göktürk Büyük Tarihi” ve “Eski Ansiklopedisi”-nde “Kapagan Kağanın damadı Aşide Hú Lù, çok geçmeden Tang Hanedanlığına tabii olup tigin unvanını aldı” (通典, 2016: 5420) diye geçmektedir.

Prenses Bilge'nin anıt yazıtında “Aşide Mì mì, eskide tigin unvanında olan tarkan idi, şimdi Fuma Duvei veziri, Doğuyu Koruma Komutanı, Yuni Jun Jyun'un egemenliğinin kurucusu dük unvanını almıştır” diye tarihi kaynaklarda geçmektedir. Bu haber onu Aşide soyundan geldiğini göstermektedir.

Mì mì (覓覓), Tang Hanedanlığına tabii olduktan sonra Fuma Duvei adında vezirlik ve Doğuyu koruma komutanı dışında Yuni Jun Jyun egemenliğinin kurucusu dük unvanında olup devletin üstün görevlerinde bulunmuştur. Anıt yazıtında prenses hakkında, “Eşsiz güçlü kahraman ile evliliğini sürdürmektedir” ibaresinden Mì mì yüksek soyundan gelen üstün görevlerde bulunan biri olduğunu göstermektedir. Ayrıca onu bilgili ve cesur bir kahraman olduğunu da ispatlamaktadır.

Daha sonra “prenselerin eşi devlet yasasına itiraz ederek” infaz cezasına düşmüştür. Bunun için prenses de cezalandırılarak sarayın arka evlerinde kapatılmış olduğu hakkında ipucu bilgiler bulunmaktadır.

Tang hanedanlığı yöneticileri ve saray yetkililerinin güvencesini kazanıp yüksek rütbeye yükselmiş ayrıca bilgili ve cesur bir kahraman olarak tanımlanmış olan bir kişi hangi nedenden, nasıl bir eksiklik göstererek “devlet yasasına haykırması” ve ölüm cezasına düşmüş olabilir sorusuna cevap aramamız gerekmektedir.

Kapagan kağanın damatlar arasında Göktürk devletini oluşturan en önemli Aşina boyundan başka bu kadar önem taşıyan Aşide boyudur ve bu boydan gelen başka önemli kişi yoktur. Elbette Göktürk devletini yönetme konusunda da Aşina boyundan kağanlar seçilirdi. Ve Aşide boyu devlet yönetmesine yardım eder ve devletin askeri teşkilatını oluşturmak gibi önemli görevleri üstleniyordu. Ancak bu iki boy birbirlerine yardım edip, karşılıklı olarak devleti yönetiyorlardı. Bunun için Aşide soyundan gelen Mì mì ve Hú Lù'nun tarihte önemli kişiler olduğu büyük bir ihtimaldir. Yani Çince kaynaklarında bir kişiyi iki farklı adıyla kayıt etmiştir. Dolayısıyla Göktürk devletinde isyan başlayınca kendi eşi Bilge Prensesi yanına alarak Tang Hanedanlığına bağımlılığını bildirdiği hakkında yazıtta şu şekilde ifade etmektedir: “Tang Hanedanlığına bağlı olduktan sonra Yuni Jun Jyun egemenliğinin kurucusu dük unvanı aldı ve eşi kraliçe onurlandırıldı.” Daha önce söz ettiğimiz gibi devletin yüksek görevinde bulunan

Aşide Mì mî hangi sebeplerden dolayı Tang Hanedanlığının yasasına baş gösterip infaz edildiği hakkındaki hiçbir bilgiye sahip değiliz”.

Kaynaklara baktığımızda, Kapagan kağana tabii olan birçok göçebe kabilelerini Tang Hanedanlığı kendi elinde tutmaya çalıştıkları zaman bazı kabile liderleri buna karşı çıkmış ve isyan düzenlemeye planladıkları durum çok dikkat çekicidir. Ve tam bu zamanda Mì mî, Tang yasasına karşı çıkmış ve infaz edilmiştir. Bu tarihi iki önemli olayın böyle birbirine denk gelmesi hiç tesadüfen değildir.

Belki Aşide Mì mî, şimdiki İç Moğolistan’ın kuzey bölgesinde yer alan Dalan Har Dağı’ndan güneydeki gobi çöller tarafında bulunan bütün göçebe kabileleri dışında Batı Göktürk Devletlerinin yöneticileriyle iletişime geçerek Tang Hanedanlığına karşı bir isyan düzenlemeyi planladığı ortaya çıkmış ve yakalanıp infaz cezasına düşürülmüş olabilir.

Prens Bilge (698-723), milletten sonra 698 yılında “*Gobi çöllerin arkalarında bulunan ulu devletin yöneticisi Otuz soyundan gelen Kapagan kağanın yürek kızı*” olarak dünyaya gelmiştir. Prens Bilge, Göktürk devletini oluşturan önemli bir boy olan Aşide’den Mì mî ile evlenmiştir. Babası Kapagan kağanın vefatının ardından devlet taht kargaşasına neden olup büyük bir krize düştüğü zaman ağabeyi Bügü Tigin ile kocası Mì mî beraberinde az sayıda halk ve askeri birimi yanına alıp Tang Hanedanlığına gelmiştir.

Çok geçmeden kocası Mì mî, Tang Hanedanlığının yasasına itiraz edip ölümüne ceza almıştır. Prens de sarayın kuzeylerinde bulunan yerlerde ev hapse kapatılmış olduğunu daha önce bildirmiştik. Bu zamanda onun kuzeni Bilge Kağan Tang Hanedanlığının imparatoruyla evlilik bağı kurmak için anlaşmışlardı. Bunun ardından Tang Hanedanlığı prensesi serbest bırakmış ve neticesinde prenses öz ağabeyi Bügü Tigin’in yaşadığı saraya gelebilmiştir. Bunun hakkında yazıtta, “kardeşler bir araya geldiklerinde, mutlulukla dolu bir ağaç gibi güç bulup antlaştılar” diye geçmektedir. Ancak Prens Bilge 723 yılında yirmi beş yaşındayken ölmüştür. Ölüm sebebi hakkında hiçbir ipucu yoktur. Dünyadaki bilim insanları, prensesi hastalıktan dolayı ya da zehirlenip öldürüldüğü görüşündedirler. Ama zehirlenip öldürülmesinin imkânı çok düşük olduğunu düşünürler. Bu görüşler sadece bir tahmin niteliğindedir.

Japonyalı oryantalist tarihçi, bilim insanı Haneda Toru, Prenses Bilge'yi “kendini intihar etmiş” (羽田亨, 1913: 152) görüşünü sağlamıştır. Biz de yukarıdaki bilim insanlarının görüşlerinden olabilecek ihtimali en yüksek olan görüş bu olduğunu düşünüyoruz ve destekliyoruz.

Her ne kadar Prenses Bilge genç yaşta tengriye gerek olmuşsa da onun mezar türbesindeki anıt yazıtından çok önemli tarih kaynağı ve tarih aydınlatmayı görebiliyoruz. Örneğin, yazıtta “on iki kabile onu gönülden destekleyerek takip ettiler” diye geçmektedir. Bu on iki kabile hakkındaki bilgi ilk defa Çin kaynaklarından bu yazıtta geçmektedir. Satırda geçen önemli tarihi olayı ise İkinci Göktürk devletinin kurucusu olan Kutlug Kağan 691 yılında tanrıya uçmağa vardığında onun iki oğlu küçük yaşta kalmıştır. Bunun için küçük oğulların amcası olan Kutlug kağan'ın kardeşi Kapagan yerine geçmiştir. Bu geçişi eski Türk boylarından en önemli on iki boy çok sevinerek karşıladıklarını ve onu takip ettiklerini özenle vurgulayıp yazmıştır.

Gerçekten de Kapagan kağan tahta oturduktan sonra devlet istikrara kavuşup daha da güçlenmiştir. Kapağan kağanı destekleyen “on iki kabile” hakkında Çince kaynaklarına bakmamız gerekmektedir. Tang Hanedanlığı döneminde kaleme alınmış olan “Ān Lù Shān'ın İzi” kitabında “Kuzeylerin on iki kabile” (安禄山事迹, 1983: 73) diye geçen bilgiyi Kanadalı Çin araştırmacısı E.G.Pulleyblank, “Soğdların Hakimiyetindeki İç Moğollar” adlı kitabında söz etmiştir. Bu araştırmacı, on iki boyun “kuzey Türk” boyları olduklarını kanıtlamıştır (Pulleyblank E.G., 1952: 339-340).

Çince yazılmış kaynakları dışında bazı türbesi olan anıt yazıtlarında da bu on iki boyun adı geçmektedir. Örneğin, Kāng'āyì Qū Demircinin Türbe Yazıtı'nda (康阿义屈达干碑) “Onların ataları kuzeydeki yabancı on iki boyun liderleridir” (周绍良, 2000: 3924) şeklinde geçmektedir.

Ayrıca, Li Guangjin'in Türbesi Anıt Yazıtında (李光进) “Dükün atası Ediz boyundandır. Güney Şanyu'nun sol kanadı olan on iki boyundandır” (王昶, 1995), (周绍良, 2000: 6289) diye çok açık söylemiştir.

Daha sonra “Büyük Tang Hanedanlığının Xue Fujun'un Türbesi Anıt Yazıtı”nda (薛府君) “on iki boylu Aşina Yabgu Kağan” (叶护可寒) (王仁波, 1991: 90), (全唐文补遗, 1995: 565) diye geçmektedir. Bunun dışında Türklerin köken efsanesini kaydeden “Kuzey Devlet Tarihi” kitabının 99.uncu cildinde “... on oğul

doğurdu. Bu on oğul büyüdülerinde birer eş alıp çocukları oldu. Daha sonra bu on oğulların nesilleri birer boy oldu. Aşına onlardan bir tanesidir” diye geçmektedir (北史, 1974: 3285). Bu on boya sonradan iki boy eklenerek on iki Türk boyu oluşturmuştur.

Moğolistan coğrafyasında bulunan Bayanhongor aymak'ın Buutsagaan sumu'nda bulunan “Hirgisiyn Ovoo Yazıtı”-nın batı cephesinin üçüncü satırında “... äki yägirmi türük ägmä[di] “On iki türk (kabile) hiç eğilmedi” (Баттулга, Өргөнбуян, 2017: 507; Баттулга, 2022: 126-138) diye çok net şekilde geçmektedir. Bu da on iki boy hakkında runik yazıtlarında geçen ilk haber olmaktadır.

Prenses Bilge'nin yazıtında, “Gobi çöllerin arkasındaki büyük bir devletin otuz soylu kağanı” diye geçmesi Sui ve Tang Hanedanlığı dönemine ait yazılı Çince kaynaklarında hiç rast gelmemektedir. Ama runik yazıtlarının önemli eserlerinden biri olan Kül Tigin yazıtının dördüncü ve on dördüncü satırında ve Bilge Kağan Yazıtının doğu yüzünün beşinci ve on ikinci satırlarında *otuz tatar* diye geçmektedir.

Burada geçen *otuz tatar* ise ikinci Göktürk devletine tabii olan Moğolların otuz boyundan bahsetmektedir. Ama Prenses Bilge'nin yazıtında geçen “otuz” soyundan gelen boylar ise Türk soyundan gelmiş boyları ifade etmektedir. O dönemde Moğol ve Türk soyundan gelen boylar çok net ve açık şekilde ayırt edilebilmekteydi. Zaman gittikçe bu ayırım olmayıp fark edilmemeye başlamıştır. Otuz Türk boyları gobi çöllerin arkasında ikinci Göktürk devleti kurulduktan daha sonra oluşmuştur. Bu oluşum ikinci Göktürk devletinde çok güç kazandırmışlardır. Bunun için güneyde yani Çin'de bu otuz tane boya ikinci Göktürk devleti diye anlamaktaydı. Bu otuz Türk boyunun içindeki etnik grupları hakkında Macaristanlı oryantalist bilim insanı K. Czeglédy, Londra'da korunan eski Tibetçe kaynaklara (P.T.1283-11) dayanarak Göktürk devletinin Kapagan kağan döneminde ilk on iki boyun oluştuğunu ispatlamıştır. Daha sonra bu otuz boy, hangi Türk boylardan oluştuğunu ifade etmiştir. Ona göre, on iki Türk boyu dışında Dokuz Oğuz ve Dokuz Uygur boylarını ekleyip toplam otuz Türk boy olduğu hakkında fikrini ileriye sürmüştür (1972: 280-281).

Prensese Bilge yazıtında, “Prensese, kendi soyundan bir ağabeyi ile evlenecekti. O kişi ise otuz soy boyundan gelen Tengride Bolmuş Bilge Şad Kağan’dır” diye geçen satır dikkat çekmektedir.

Çünkü Göktürk devletinden Kapagan kağan, Bilge kağan ve Tengri kağan başta olmak üzere bütün kağanlar Tang Hanedanlığına evlenme teklifi gönderip prensese istemiş oldukları hakkında kaynaklarda yazılıdır.

Nitekim bunun gibi Tang Hanedanlığına tabi olup, kocası ölüm cezasına düşerek infaz edilmiş ve ardından kendisi ev hapsine düşmüş olan Prensese Bilge’yi onun amcası yani ağabeyi Bilge Kağan kendi hatunu olarak seçmiş şeklinde yazılması akla yatkın, çok doğru bir bilgi değildir. Küçüklük dönemini beraber geçirmiş olan “kendi yakın akrabası” Prensese Bilge’nin sarayın arka yerlerinde ev hapsinde kapatılmış olması Bilge Kağan’ın gönlünü yetirmiş ve onu kurtarıp ata topraklarına geri getirmek için böyle bir çare bulmuş olabilir. Yani Prensese Bilge’yi Göktürk devletinin yüksek rütbeli yetkililerinden biriyle evlendirmek için “Otuz soyundan gelen Tengride Bolmuş Bilge Şad Kağan” tarafından mektup gönderdiğini Bilge Kağan kendine eş olarak seçti şeklinde Çinliler yanlış anlamışlar. Bu olay Bilge Kağan’a hıyanet ve ihanet ederek kocasıyla birlikte Tang Hanedanlığına bağımlılık bildiren prensese büyük üzüntü getirmiş ve sonunda prensese kendini intihar etme nedenini sağlamış da olabilir. Bu haberi çoğu bilim insanları göçebelerin “gelinine bakma” yani “evliliğe devamlılık” ile karıştırarak anlamış ve açıklamışlardır. Göçebelerin arasında başka soyundan gelin olarak alınan kadının kocası öldüğünde, onun çocuklarına ve ailesine bakmak amacıyla ölenin yakın akrabasından biriyle evlendirme geleneği vardır. Buna “gelinine bakma” ya da “evliliğe devamlılık” olarak adlandırılmaktadır.

Bunun için başka soyundan alınan gelini ölen kocasının yakın akrabalarından biri eş olarak alma geleneği dışında yakın kan bağı olan kadının kocası öldüğünde onu eş olarak seçme geleneği göçebelerin arasında hiç yoktur. Bunun için Prensese Bilge’yi Bilge Kağan kendisine değil devletin önemli bir şahsiyete gelin olarak almak istediği çok açık anlaşılmaktadır.

Ayrıca bu “evlilik” hakkında bilgiyi Prensese Bilge’nin anıt yazıtında yazmak için eski Çin ve Jin Hanedanı evlilik ile barışıp sonsuza dek huzur ve sulh

bulduklarını ifade eden Qinjin (秦晋) şeklindeki eski Çin karakterini kullanmış olması dikkat çekicidir (段瑞琳, 2011: 6-13).

Kaynaklarda eski Türkler kendi boydan değil, başka boydan gelin aldıkları hakkında “Zhou Hanedanı Yazıtındaki Türk Tarihi” kitabın 50.inci cildinde “...On oğul doğurdum. Bu on oğul büyüdükten sonra boy dışından eş seçip çocukları oldu (周书, 1974: 907)” diye net geçmektedir. Eski Türklerin kökenine dayalı bu efsaneyi Çin bilim insanı Liú Xue Yáo, MÖ VII-III yüzyılına ait olduğunu ifade etmiştir (刘学铤, 2019: 9).

Türk devletinin kağanları evlilik için evleneceği kadının soyuna ve rütbesine çok dikkat ettikleri yazılı kaynaklarda vardır. Örneğin, Kapagan kağan döneminde Göktürk devleti çok güçlenmiş ve eski I. Göktürk devleti kadar bütün göçebe boylarını bir araya getirmişti. Bu zamanda Çin’den Ü soyundan gelen Cuō Tyan kızını istemiştir. Ancak kızını Ü soyluya vermeye planladıklarını öğrenen Kapagan Kağan, “Ben kendi kızımı Li soylularına gelin olarak vereceğim. Nasıl Ü soylularına verebilirim. Onların tengri oğulları olduklarını kim söyledi” (资治通鉴, 1976: 6530) demiş.

Bilge Kağan döneminde evlilik ile ilgili bazı kaynakları gösterirsek; örneğin, “Küçük Şad (Bilge Kağan) Tang Hanedanının elçisi Yuanzhen’e (袁振) şöyle demişti: “Tibetler ise köpek türündendir². Onlar Tang Hanedanıyla evlilik bağı kurdular. Tatabı ile Karahıtaylar zaten Türklerin kölesiydi. Onlar da Tang Hanedanıyla evlilik edindi. Türk Devleti daha önceden çok defa evlilik istemişti. Ama Tang Hanedanı kabul etmedi. Bunun nedeni nedir” diye sormuştur. Buna cevap olarak Yuanzhen (袁振) şöyle demiştir: “Şimdi Kağanım siz Huang Di’nin oğlu oldunuz. Nasıl da baba ve oğul arasında evlilik olabilir” demiş. Buna karşılık olarak Bilge Kağan: “Tatabı ile Karahıtaylara Li soyundan kızı göndermiş. Bu da baba ile oğul evlilik etmiş sayılmaz mı? Ama Tibet’e göndermiş olduğu prensesi Tengri Oğlunun kızı olmadığını söylüyorlar. Böyleyse bu prensesin kim olduğunu daha belirlemediniz. Nitekim birçok defa evlilik istediğimde bana buyruk göstermediğiniz için diğer boylardan utanıyorum” (旧唐书, 1975: 5175-5176) şeklinde geçmektedir.

Bu kaynağa baktığımızda, Göktürk devletinin kağanları ve büyük boy liderleri Tang Hanedanının imparatorunun Li soyundan gelen prensesi ile

² Tibetlileri *Quan Róng* (犬戎) soyundan geldiğini söylerler. *Quan* (犬) ‘köpek’ anlamına gelmektedir.

evlenmek istedikleri ve gelin olarak gelen prensesin de gerçek olup olmadığını doğrultmak istediklerini ayrıca Tang Hanedanının imparator soyundan olan kişiye kendi kızını gelin olarak vermek istedikleri ve buna çok önem vermiş olduklarını anlayabiliyoruz.

Yazıtta Prenses Bilge'nin ölüm tarihinin ve cenaze töreninin düzenlendiği yıl ve ay tarihi çok detaylı olarak yazılmıştır. Prenses, on iki hayvan takvimine göre Kāi Yuán'ın hüküm sürdüğü 11.inci kara domuz yılının 11 Haziran ayında yani miladi takvimine göre 723 yılının 17 Temmuz ayında uçmağa varmıştır. Ve cenaze törenini kara domuz yılının Ekimde, ayın yeniden doğduğu birinci gününde yani miladi takvimine göre 723 yılının 12 Kasım'da düzenlenmişlerdir.

Buna baktığımızda Prenses Bilge'nin cenaze törenini hemen düzenlenmemiş olduğu anlaşılıyor. Töreni ölümünden birkaç ay sonra yani kış döneminin birinci ayında düzenlenmiş olmaları dikkat çekicidir. O zaman bu tarihe kadar cesedini nasıl koruduklarını ve neden kış döneminin birinci ayı seçtikleri sorusuna cevap aramamız gerekmektedir.

“Kuzey Devlet Tarihi” denilen eserde “Ölenlerin cesedini keçe evine koyuyorlar. Torunları ve akrabaları kadın erkek olarak ayırmaksızın koyun, at kesip, keçi evinin kapısının önünde sırayla koyup sunak hazırlarlar. Keçe evine yedi kere gelirler. Bıçakla yüzünü kesip çığlık atarak ağlayıp kan ile gözyaşını karıştırarak ağlarlar. Bu töreni yedi defa yaparlar. İyi günü belirleyerek ölenin bindiği atı, kullandığı eşyaları cesediyle birlikte yaktıktan sonra kemiğini toplarlar. Kemikleri toplandıktan sonra yine iyi bir gün belirlenerek cenaze törenini düzenlenirler. Bahar veya yaz ölenlerin cenaze törenini düzenlemek için ot ve ağaçların sararmasını beklerler. Güz ya da kış ölenleri ot veya ağacın çiçeğini açtıktan sonra yere gömerler. Ölenin cenaze törenini düzenlediklerinde yine yas tutarlar ve at yarışını da yaparlar. Cenaze gününde akrabaları kurbanlık hazırlarlar ve at yarışını düzenlerler. Bıçakla yüzünü kesmek gibi ilk ölüm günlerinde düzenleyen yas törenlerini de yeniden yaparlar. Cenaze yerinde taht sopasını dikip bir daire şeklini oluşturur ve içinde küçük keçe evi kurarlar. Evin içinde ölenin resmini çizer. Çizilen resimde ölenin hayatında yapmış olduğu savaş günlerini anlatırlar. Öldürdüğü kişilerin sayısına göre balbal taşını dikerler. Bu balbal bazen 100'den 1000'e kadar dikilmesi de olurdu. Kurbanlık için kesilen

bütün at ve koyunun başını dikmiş olan tahta sopanın üstüne takarlar” (北史, 1974: 3287-3289) şeklinde kayıt edilmiştir.

Eski Türk geleneğinde ölenleri ateşe verip yaktıktan sonra kalan külünü toplayıp daha sonra cenaze töreni düzenlemek için iyi günleri seçip o güne dek korudukları kesindir. Ama töreni düzenlemek için iyi ay ve günü nasıl belirledikleri hakkında bir bilgi yoktur.

Yani bunun gibi ölüm törenleri yalnız Prenses Bilge için yapılmamıştır. Tang Hanedanına bağımlılık bildiren Türk soyluları öldüklerinde eski Türk geleneğine göre ölüm törenini yapmışlar demektir. Bu geleneğine göre cenaze töreni düzenlenmiş az çok kaynaklar da mevcuttur.

Tang hanedanlığı I. Göktürk devletini yıkıp İl Kağanı (颏利) esir tutarak Çang’an şehrine getirmelerinde kendisi çok üzüldüğü için depresyona girmiş sonrasında da uçmağa varmıştır.

“Eski Tang Yazıtları ve Göktürk Büyük Tarihi” kitabında “Sekizinci yılında (634) İl Kağan tanrıya ulaştı. Taizong, bir Türk kökenli kişiye buyruk etmiş ve onu kendi geleneksel kültürüne göre Bashui (灞水) nehrinin doğusunda ateşe verin” (旧唐书, 1975: 5160) diye yarlık ettiği hakkında geçmektedir.

I. Göktürk Devletinin askeri büyük komutanı, İl Kağan’ın yakın veziri olan Aşina Sömo 630 yılında Tang Hanedanlığına teslim olup 647 yılında öldüğünde onu önce ateşe verip sonra da külünü toplayıp cenaze törenini yapmışlardır (全唐文补遗, 1996: 339), (张沛, 1993: 12).

Tang Hanedanına tabi olan Türk kökenli soyluları öldüklerinde genellikle onların kültürüne göre tören düzenlemiş olduklarını yukarıdaki kayıtlar kanıtlamaktadır.

Türk soyluların geleneğine göre ölüm törenini düzenleyen Prenses Bilge’nin Tang Hanedanına kaçış sebebini kısaca şöyle anlatabiliriz. Tele boyunun yönetiminde olup Tuul nehrinin kıyılarınca hayatını sürdürmüş olan Bayırku kabilesi 716 yılında bir isyan düzenlemişler. Bu isyanı bastıktan sonra dönüş yolunda Kapagan kağan dikkatsizlikten dolayı kalan Bayırku askerlerine tuzağa düşürülüp öldürülmüştür (旧唐书, 1975: 5173). Bundan dolayı II. Göktürk devleti içerisinde taht kavgasını başlamış ve ülke siyasi bir krize mahsur kalmıştır.

Kapagan kağanın ölümünden sonra oğlu Baga kağanı tahta oturtmuşlarsa da İleriş kağanın en küçük oğlu askeri komutan Kül Tigin, “Baga kağanı bilgisiz ve yeteneksiz” biri olarak görüp öldürerek öz ağabeyi Mojilian’yı (默棘连) Bilge unvanıyla tahta oturtmuştur. Kapagan kağanın soyundan gelenler ve yakın vezirlerinin çoğu katil edilmiş ve az sayıda kalanlar Tang hanedanına sığınmıştır. Bunların arasında Prens Bilge ile kocası Aşide Mì mì ve öz ağabeyi Mo yani Bügü tiginler varmış. Onlar Tang Hanedanına tabi olmuşsalar da kaderleri çok trajik bir şekilde sona ermiştir. Bu konu sadece Prens Bilge’nin hakkında değildir. Yani II. Göktürk devleti döneminde Tang Hanedanına tabi olan bütün Türk soylularının üzücü tarihinin kısacasıdır.

Yazıtın Türkçeye Tercümesi

Tang Hanedanının Otuz soylu kağanın gönül kızı, bilgili Prens Bilge, Yún Zhōn Jùn bölgesinin Kraliçesi, Ana³ soyundan gelenin türbesi, anıt yazıtı ve önsözü:

Aşide Mì mì, daha önce Tigin olmuş (bolmuş) Tarkan idi. Şimdi Fuma Duvei veziri, Doğuyu Koruma Komutanı, Yún Zhōn Jùn bölgesinin kurucusu dük unvanındadır.

Bilgi güçlüsü Prens Bilge gobi çöllerin arkasında bulunan büyük devletin otuz soylu kağanın gönül kızıdır. Çin geleneğine uyararak ona prenses (~künçi) denildi. Çin devletine tabii kılındıktan sonra Yún Zhōn Jùn bölgesinin kraliçesi olarak onurlandırıldı. Babası tengriye kutsanmış, tengri oğlu, Türklerin sahibi Kutlug Kapagan (Moço) kağan, tengriye kutsanıp cesur bir kahraman olarak doğdu. O batı yerinin başında oturdu. Dokuz soylular onun gücünden ve cesurlüğünden korktu. Ters yakalılarının başında oturdu. On iki boy gönlünden desteklediği zaman değerli prenses dünyaya geldi. Dünyaya geldiği zaman gökyüzünde “Dokumacı kızı” yıldızı yükselmeye başlamıştır. (Büyüdüğünde) eşsiz bir bahadır ile yaşıyordu. Güneş, Kam davulu (İnekçi) yıldızına örtüştüğü zaman devleti ve boyları karışmıştır. Bu karışmış halden mecburen güneye sığınıp Hanedanlığa tabii olmuştur. Prenselerin kocası devlet yasasını ihlal etti. Bundan dolayı prenses arka saraya kapatıldı. Ve imparatorun merhametiyle huzuruna sığınarak prenses olarak kalabildi. Yine imparator lütfuyla kendi

³ Aşina boyunun adını yazıtta Ana olarak kısaltmıştır.

soyundan ağabeyiyle evlenecekti. Bu ağabeyi, Otuz soyundan gelen Tengride Kutsanmış Bilge Şad Kağandır. Bundan dolayı prensese, öz kardeşi olan Batı Bilge Kralı Bügü Tigin'in sarayına dönmesine izin verildi. Ve ipek kumaş ve elbise giysiler başta olmak üzere hediyeler edildi. İki kardeş kırmızı bir direk ağacı gibi tekrar kavuştular. Onlar tam çiçek açılıyormuş gibi canlılardı. Kırmızı kaya çiçeği açılmadan önce rüzgâra ve yağmura vuruldu. Prenses öldüğünde ancak yirmi beş yaşındaydı. Büyük Tang Hanedanlığının Kaiyuan çağının 12. yılı, yani kara domuz yılının 11 Haziran'da Batı Bilge Kral (Bügü'nün) şehrinin Huai De sarayında uçmağa varmıştır. Bu yılının 10.uncu ayının birinci gününden yani kara yılan gününden on gün geçtikten sonra kara kaplan gününde Chang'an Xiang'in Longshou Yuan denilen yerde toprağa verildi ve cenaze töreni düzenlendi.

Bundan sonra yıldızlı gökyüzünde ay görünmemeye başladı. O güzellik evinde görünmez oldu. Yıldızlar arasından bir yıldız kaydı. Biçili sarayda öksüz ruhu gezindi. Onun ağabeyi Batı Bilge Kral (Bügü) kız kardeşini kaybettikten sonra tam sürüsünden uzaklaşmış tek kaz gibi aşırı üzgün ve trajik olmuştur. Prensesin oğlu annesinin dizinden tutup sevap işleyemedi ve iyilik gösteremedi. Prenses de oğluna da iyi bakıp büyütemedi. Cenaze geleneğine uyarak çam ağacını dikip türbesi yapıldı. Zaman akışıyla türbeler yıkılıp yok olacağı için sağlam ve edebi taş anıtı dikildi. Üzerine yazı yontarak (türbesini) belirledik. Bunun için sonsuz bir deniz değişerek tarım alanı olsa da prensesin türbesi (burada) olduğunu anlayacaktır.

Onun sözü:

Aniden ısı yerimden ayrılıp uzak kırlarda mezar oldum

İnsan kaderi bu kadar kısa imiş

Yıldızlı gökyüzünün doğasını hayal etmek zordur.

Güneş doğumda çiy damlası hemen ererse de sonraki sabah yine oluşur

Güçlü rüzgârda çam ağacı hışırda ve onun ruhu sonsuza dek hüznün sisinde süzülür.

Yazıtın Çincesi

1. 唐故三十姓可汗貴女賢力毗伽公主雲中郡夫人阿那

2. 氏之墓誌並序.⁴
3. 駙馬都尉故特進兼左衛大將軍雲中郡開國公踏沒施
4. 達幹阿史德覓覓
5. 漠北大國有三十姓可汗愛女建冊 [冉] 賢力毗伽公主, 比漢
6. 主公焉. 自入漢, 封雲中郡夫人. 父、天上得果報天男突
7. 厥聖天骨咄祿默啜大可汗, 天授奇姿, 靈降英德, 君臨右
8. 地, 九姓畏其神明, 霸居左衽, 十二部欣承美化. 貴主斯誕,
9. 天垂織女之星, 雄渠作配, 日在牽牛之野. 須屬家國喪亂,
10. 蕃落分崩, 委命南奔, 歸誠北闕. 家鞏 (婿) 犯法, 身入
11. 官闈, 聖渥曲流, 齒妃嬪之幸女. 住天恩載
12. 被, 禮秦晉於家兄 (凡), 家兄即三十姓天上得毗伽煞可汗
13. 也. 因承睿澤, 特許歸親兄右賢王墨特勤私第, 兼
14. 錫 (賜) 絹帛衣服, 以充糜用, 荊枝再合, 望花萼之相輝, 棠棣未
15. 華, 遽風雨之雕墜, 春秋廿有五, 以大唐開元十壹年歲次
16. 癸亥、六月十壹日, 薨於右賢王京師懷德坊之第, 以其年十月癸巳朔,
17. 十月壬寅, 葬於長安縣龍首原, 禮也. 天漢月
18. 銷, 無復粧樓之影, 星河婺散, 空餘錦帳之魂. 男懷恩、兄右
19. 賢王, 手足斯斷, 雁行之痛於深, 膝下長違, 鳥哺之情永絕,
20. 雖送終之禮, 已啟松塋, 而推改之俗, 慮為蕪沒, 撫貞石以
21. 作固, 鑿斯文以為憑, 庶海變可知, 田移物或. 其詞曰: □
22. 倏辭畫閣, 永臥荒墳, 人生至此, 天道寧論, 日催薤露, 風急松門, 千秋萬古, 寂寞孤魂。

Açıklamalar

Bilge (毗伽)

⁴ 吴钢主编, 全唐文补遗, 第3辑, 三秦出版社 1996:339. 张沛. 昭陵碑石, 西安, 三秦出版社, 1993:12.

Eski Göktürk ve Uygur tarihine ilişkili runik yazıtlarında ve Çin kaynaklarında Bilge unvanında olan kağanlar, vezirler, hatunlar ve prensesler birçok kaydedilmiştir.

Bilge sözcüğünü runik yazıtlarındaki yazılışına dayanarak yazmaktadır. “biligi” demek “bilgi” anlamındadır. Ve “bilig” ise “akıl, bilim, marifet” anlamındadır. Bil- fiil kökünden türemiştir. Zhao Xiangru’nun kaleme aldığı “Türk dili ile eski Çin diline ilişkin kelimeleri karşılaştırarak araştırması” adlı eserinde eski Göktürk devletinin adlarını ve unvanlarını Çince harf çevirisine göre açıklarken “bilge” sözcüğünü Pi ga (毗伽) şeklinde yazıldığını ve “b” ile “p” ünsüzlerin yer değişmesiyle ilgili çok net bir açıklama yapmıştır⁵.

Dokuz soylular (九姓)

Tang Hanedanlığı kaynaklarında, Dokuz soyundan gelen Bayırku (拔曳固), dokuz soyundan gelen Basmıl (拔悉密), dokuz soyundan gelen Uygur (回纥), dokuz soyundan gelen Tongra (同罗), dokuz soyundan gelen Tele, dokuz soyundan gelen Türk, dokuz soyundan gelen Hu vb. boyları geçmektedir. Kuzey göçebe kökünden geldiklerini vurgulayan “dokuz” sayı ismi gerçekten dokuz boydan oluştuklarını mı ifade ediyor yoksa “hükümet dokuz değeri”, “dokuz istek” gibi tengri inancını simgeleyen mitoloji ve şamanizmin ilkel sembolleri mi? Bunu araştırmak gerekmektedir.

“Eski Tang Yazıtı” eserinde bunları Uygurlar olduğunu yazmaktadır. Almanya’daki Turfan’dan bulunan eski Türk yazılı kaynaklarından “T II Y 58” numaralı belgede On Uygur (On Uyyur 十姓回鹘) şeklinde geçmektedir (茨默、朱虎, 2020: 128).

Prens Bilge’nin anıt yazıtında “Otuz soylu” Türk kağanı olarak iki defa geçmektedir. Ama bununla ilgili başka haber Çin kaynaklarında karşımıza çıkmamaktadır. Tang Hanedanlığı kaynaklarında geçen Tele ise en büyük boyudur.

Sol yakalılar (ters yakalılar 左衽)

Shang-shu yazısında “dört bigâne ise sol yakalı (ters) elbise giyerler. Çin milleti sağ yakalı elbise giyer. Bununla ayırt edilirler” (冯克诚、田晓娜, 1998:

⁵ 赵相如, 突厥语与古汉语关系词对比研究, 北京: 社会科学文献出版社, 2012年, 第64页。

65) diye geçmektedir. Buradan anlaşılın sol yakalı elbiseleri giyenler göçebeler olacaktır.

“Eleştiri makalesindeki Xiàn’in sorusu” adlı eserde “... Guanzòng (管仲) olmasaydı, biz açık saçlı, sol yakalı elbise giyecektik” (叶大兵、乌丙安, 1990: 331), (苏同炳, 2013: 14) ve “Zhou Hanedanlığı Yazıtı”-nda “saçını açık bırakırlar ve sol yakalı elbise giyerler. Yuvarlak keçe evinde yaşarlar. İyi otların ve suların olduğu yerlere göç ederek yaşarlar. Hayvanlara bakmak, avlamak gibi işleri yaparlar” (周书, 1974: 909), “Eski Hun Tarihi” yazıtında “Her zaman doğuya bakarak otururlar” (史记, 1999: 1469) gibi şekilde geçmektedir. Kaydedilen bu belgelerden Hunların doğu yönüne değer verdiğini anlayabiliyoruz. Ayrıca bu gelenek, Hunlardan Moğol İmparatorluğuna kadar devam etmiştir.

Moğolistan coğrafyasındaki eski Türk ve Uygur dönemine ait taş heykellerindeki elbiselerinin yakaları hem sol hem de sağ şeklinde yapılmış olması o dönemdeki boyların kökenine bağlı olabilir.

Prenses Bilge'nin Anıt Yazıtında Geçen Bilge Şad (𐰽𐰺𐰍) Kağan Hakkında

Eski Göktürk devletinde batı ve doğu kanadı yönetenler şad unvanındaydı. Bu unvan runik yazıtlarında şad, şadapit ve çad (ds šad, TPds šadapit, dc çad) şeklinde geçmektedir. Ve Çin kaynaklarında ise şa ve ça (殺, 察, 煞) şeklinde farklı kaydedilmiştir.

Kuzey Devlet Tarihi ve Zhou Hanedanlığı Yazıtı gibi kaynaklarda Göktürklerin kullandığı unvanları hakkında “Yüksek soylular içerisinde Yabgu (叶护), Şad (设), Tigin başta olarak üzere diğer beylerle toplam 28 unvan vardır” (北史, 1974: 3287), “Şadların yetkiliği çok yüksektir” (周书, 1974: 910) diye geçmektedir.

Özellikle, Tung Yabgu'nun en büyük olğu Daluo şad unvanında olup Demir kapıdan güneye doğru 27 boyları yönetiyordu. Bu durum onun daha bağımsız ve müstakil biri olduğunu göstermektedir. Şad kelimesini eski Farsçadaki Şah 沙 ile kıyaslanabilecek “padişah ve kağan” anlamında olduğunu kayıt etmiştir. Ve devletin bir kolunu tamamen yönetecek bilecek yetkiliğe sahip bir unvan olduğunu da yazmıştır. Ve bu unvanda olan kimse “vergileri sınırsız toplayabildikleri” (旧唐书, 1975: 5156) hakkında da tarihi kaynaklarda göstermiştir.

“Yeni Tang yazıtı” eserinin “Türk tarihi” bölümünde “Kutlug Kağan Ötüken yerinde oturup ordusunu kurdu. Kardeşi Kapağan’ı Tölis’in şadı olarak atayıp gobi çöllerin güneyinde bulunan Kara kum şehrine tayin etti” (新唐书, 1975: 6044) diye geçmektedir. Halk Kutlug Kağanın oğlu Bilge’yi “küçük şad” (小杀) (旧唐书, 1975: 5173) olarak adlandırmış. Bunu bazı araştırmacıları Xiao Shā (小杀) demek “küçük öldürücü” anlamındadır diye karakterin Çince anlamına dayanarak yanılmışlardır. Ve bunu kuzey göçebeler ata binip öldürme işinde usta oldukları için onu “küçük öldürücü” diye anmış şeklinde açıklamışlardır. Tabii ki bu yanlış bir algı ve anlaşımdır. Kutlug kağanı uçmağa vardığında Bilge kağan tigin unvanında olduğunu ve daha sonra şad unvanını aldığını tarihi kaynaklar göstermektedir. Bunun için bazı kaynaklarda Bilge şad olarak geçmektedir.

“Tang Hanedanının Yeni Tarihi” eserinin Türk tarihi bölümünde “Kapağan kağan tahta oturduktan sonra toprak sınırını devamlı olarak genişletmiştir. Ve önce geleneğe sadık olup kendisi ordusunda oturuyordu. Ve ülke sınırında olan toprakları doğu ve batı olarak ikiye bölüp her birine şad tayin etti. Şadlara ikişer tümen (yirmi bin) asker verip ülkenin sağ ve sol kollarını güçlendirdi. Ayrıca Kapağan kağan kendi oğlunu küçük kağan olarak onurlandırıp iki şaddan daha yüksek kıldı” diye geçmektedir. Buna baktığımızda her ne kadar şad yetkisi büyük olsa da ikinci Göktürk devletinde şadları küçük kağanın yönetim altına verdiği anlaşılmaktadır.

Kaynakça

Czeglédy K. (1972). On the Numerical Composition of the Ancient Turkish Tribal Confederations. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 25, 275-281.

Pulleyblank, G. E. (1952). A Sogdian Colony in Inner Mongolia. *T'oung Pao, Second Series*, 41(4/5), 317-356.

Баттулга, Ц. & Өргөнбуян, Б. (2017). Арван хоёр түрэгийн талаарх сурвалжийн мэдээ, Ази судлал, Олон улсын эрдэм шинжилгээний хурал III. Улаанбаатар: MSM Mongolian Studies Institute.

Баттулга, Ц. (2022). Монголын руни бичгийн дурсгалын шинэ судалгаа, боть: II, Монголын төв, умард бүс нутаг дахь руни бичгийн дурсгал. Улаанбаатар: MSM Mongolian Studies Institute.

全唐文补遗 (1995). 吴钢, 全唐文补遗, 第2辑, 西安, 三秦出版社.

- 全唐文补遗(1996). 吴钢主编, 全唐文补遗, 第3辑, 三秦出版社.
- 冯克诚、田晓娜(1998). 四库全书精编, 经部, 青海人民出版社.
- 刘学铤(2019). 突厥汗国, 西安, 陕西人民出版社 出版.
- 北史(1974). (唐) 李延寿, 北史, 北京, 中华书局.
- 史记(1999). (西汉) 司马迁著, 史记, 卷 43, 中华书局.
- 叶大兵、乌丙安(1990). 中国风俗辞典, 上海辞书出版社.
- 周书(1974). (唐) 令狐德莱等撰, 周书, 中华书局.
- 周绍良(2000). 全唐文新编 第2部 第2册, 吉林文史出版社.
- 周绍良(2000). 全唐文新编 第3部 第1册, 吉林文史出版社.
- 安禄山事迹(1983). (唐) 姚汝能, 安禄山事迹, 上海, 上海古籍出版社.
- 岑仲勉(1958). 突厥集史、上, 中华书局.
- 岑仲勉(1958). 突厥集史、下, 中华书局.
- 张沛(1993). 昭陵碑石, 西安, 三秦出版社.
- 戴良佐(2012). 西域碑铭录, 新疆: 新疆人民出版社.
- 新唐书(1975). (宋) 欧阳修、宋祁等撰, 新唐书, 中华书局.
- 旧唐书(1975). (后晋) 刘昫等撰, 旧唐书, 中华书局.
- 段瑞琳(2011). 从秦晋联姻看“秦晋之好”的内涵, 黑龙江史志.
- 王仁波(1991). 隋唐五代墓志汇编, 陕西卷第一册, 天津: 天津古籍出版社.
- 王國維(2001). 觀堂集林, 河北, 河北教育出版社.
- 王昶(1995). 金石萃编 卷 122.
- 王言(1882). 金石萃编补略 2 卷 清光緒八年, 刊本.
- 羽田 亨(1913). 唐故三十姓可汗貴女阿那氏之墓誌 東洋文庫 東洋学報 3, 1.
- 苏同炳(2013). 书蠹余谈, 紫禁城出版社.
- 茨默、朱虎(2020). 突厥地名札记, 中山大学学报 中山大学学报(社会科学版) 第 60.
- 资治通鉴(1976). (北宋)司马光, 资治通鉴, 中华书局.
- 赵相如(2012). 突厥语与古汉语关系词对比研究, 北京, 社会科学文献出版社.
- 通典(2016). (唐) 杜佑撰, 王文锦, 王永兴, 通典, 中华书局.

陈世良(1988). 唐故三十姓可汗贵女贤力毗伽公主云中郡夫人阿那氏之墓志考述, 新疆文物.

陸增祥(1985). 八瓊室金石補正 文物出版社,卷 52.